

Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis

Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia 18 (2020)

ISSN 2081-1861

DOI 10.24917/20811861.18.14

Iwona Pietrkiewicz

Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej

ORCID 0000-0002-2479-6918

Wizytacje źródłem do dziejów kultury książki w zakonach Wielkiego Księstwa Litewskiego – na przykładzie kanoników regularnych od pokuty (białych augustianów)

W międzynarodowych badaniach coraz wyraźniej zaznacza się problem miejsca kultury klasztornej w dziejach kultury europejskiej, jej znaczenia i zasięgu oddziaływania, zwłaszcza w kontekście długiego trwania i stabilności instytucji zakonnych, będących jej centrami. Zauważalne ożywienie studiów nad dziejami zakonów przynosi stale nowe prace, tak rejestracyjne, dokumentujące funkcjonowanie księgozbiorów historycznych, jak i analityczne, wskazujące na ich wieloaspektowe zróżnicowanie.

Różnorodność tych kolekcji – pod względem wielkości, organizacji, wartości merytorycznej i artystycznej – wskazuje, że powinny one być badane wieloaspektowo, z zastosowaniem metod swoistych tak dla badań księgoznawczych, jak i historycznych, antropologicznych, społecznych, etnologicznych i literaturoznawczych¹. Ich specyfika uwydatnia się jeszcze wyraźniej, kiedy uwzględnimy klasztory, które funkcjonowały w środowiskach wielonarodowych i wielowyznaniowych oraz były poddawane zróżnicowanemu ustawodawstwu ze względu na zmiany granic państwowych. Takim

1 Szerzej na ten temat zob. I. Pietrkiewicz, *Metodologiczne problemy badań historycznych księgozbiorów zakonnych w Wielkim Księstwie Litewskim*, [w:] *Bibliologia. Problemy badawcze nauk humanistycznych*, red. D. Kuźmina, Warszawa 2007, s. 120–130; też, *Kultura książki w zakonach męskich Wielkiego Księstwa Litewskiego XV–XVIII wieku*, Kraków 2019, s. 24–25. Por. B. Bieńkowska, *Kilka uwag i propozycji w sprawie badań w sprawie badań księgozbiorów historycznych*, „Studia o Książce” 1986, t. 16, s. 3–17; B. Kamińska-Czubala, *Analiza semiotyczna w badaniach nad księgozbiorem historycznymi*, „Prace Historycznoliterackie” 1989, z. 74, s. 109–122; K. Bednarska-Rusajowa, *Nowe metody w badaniach nad dawną książką w Polsce*, „Historyka” 1996, t. 26, s. 65–69; J. Pirożyński, *Nowe kierunki w zagranicznych badaniach nad dawną książką*, „Historyka” 1996, t. 26, s. 71–87; K. Migoń, *Dawne katalogi biblioteczne jako źródło wiedzy o kulturze książki*, „Roczniki Biblioteczne” R. 49, 2005, s. 302. Zob. L. Kowkiel, A. Pacevičius, I. Pietrkiewicz, *Rękopiśmienne katalogi i inwentarze książek z ziem dawnego Wielkiego Księstwa Litewskiego. Wybrane problemy zasad publikowania*, [w:] *Atminties institucijų rinkiniai*, red. A. Pacevičius, Vilnius 2012, s. 107–122.

terenem było Wielkie Księstwo Litewskie (dalej WKL) z jego wyznaniową strukturą oraz zmianami politycznymi zachodzącymi na tych terenach. Dodatkowo, niezależnie od specyfiki zachowania i organizacji samych akt archiwalnych, rękopiśmiennych i drukowanych zbiorów bibliotecznych, źródła z ziem WKL różnicuje język, ich powstanie w zmiennych warunkach politycznych i społeczno-ekonomicznych, co przekładało się na formę czy przynależność instytucjonalną dokumentów.

Specyficznym rodzajem źródeł do dziejów kultury książki, łączącym zróżnicowane dane, są protokoły powstające podczas tzw. wizytacji poszczególnych placówek zakonnych². Obowiązek wizytowania klasztorów powierzano specjalnie wyznaczonym osobom, które kontrolę opierały na ściśle określonym schemacie, a ich praca dodatkowo podlegała weryfikacji³. W kolejnych wizytacjach określone informacje powtarzano, odnoszono się także do wcześniejszych protokołów, stąd niejednolita ich objętość i zróżnicowana precyzja zapisów (wizytatorzy zwykle posługiwali się dokumentacją przygotowywaną przez klasztory, niekiedy wręcz dołączano do nich gotowe spisy inwentarzowe wybranych ruchomości).

Wizytacje zawierają informacje służące historykom Kościoła, badaczom historii gospodarczej, prozopografii, architektury i sztuki, jak i kultury umysłowej⁴. Były to bowiem dane odnoszące się do podstaw prawnych i ekonomicznych funkcjonowania klasztoru, stąd inwentaryzowano wszelkie nieruchomości i ruchomości zakonne, opisywano stan kościoła, kaplicy czy budynków gospodarczych oraz ich wyposażenie. Spisywano przy tym również zawartość archiwów i bibliotek oraz księgi wykorzystywane podczas liturgii (przechowywane w zakrystiach kościelnych czy na chórze), a wszelkie powstające przy tej okazji inwentarze i katalogi stanowią nieocenione, a niejednokrotnie jedyne źródło informacji o dawnych księgozbiorach⁵.

2 Generalnie zakony były wyłączone spod jurysdykcji biskupiej i posiadały tzw. prawo egzempcji, zgodnie z którym władza diecezjalna nie mogła ingerować w wewnętrzne funkcjonowanie klasztorów istniejących na terenach diecezji – zob. *Encyklopedia Katolicka*, t. 4, Lublin 1983, s. 731–732.

3 W 1820 r. opublikowano ukaz nakazujący biskupom weryfikację i precyzyjne uzupełnienie danych z wizytacji zakonów – P.P. Gach, *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773–1914*, Lublin 1984, s. 61. Dodatkowo informacje te wykorzystywała władza świecka, pozyskując dane z przeprowadzanych systematycznie wizytacji. W 1801 r. utworzono Rzymskokatolickie Kolegium Duchowne – najwyższą władzę świecką do spraw kościelnych tego wyznania w Rosji. Zastąpiło ono działający od 1797 r. Departament do Spraw Kościoła Katolickiego.

4 Szerzej na temat wartości wizytacji jako źródeł do dziejów kultury książki w zakonach na terenie WKL zob.: I. Pietrzekiewicz, *Kultura książki w zakonach męskich Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 28–41.

5 M. Juda, *Akta wizytacyjne jako źródło do dziejów księgozbiorów historycznych. Na przykładzie akt dekanatu chełmskiego z XVIII i początku XIX wieku*, „Z badań nad Książką i Księgozbiorem Historycznymi” 2016, t. 10, s. 107–118. Zob. też: I. Pietrzekiewicz, *Źródła do badań bibliotek kanoników regularnych na terenie Rzeczypospolitej, Śląska i w Wielkim Księstwie Litewskim*, [w:] *Kultura książki ziem wschodniego i południowego pogranicza Polski (XVI–XX wiek). Paralele i różnice*, red. J. Gwioździk, E. Różycki, Katowice 2004, s. 426–443; I. Pietrzekiewicz, *Źródła do dziejów bibliotek męskich zakonów rzymskokatolickich Mińska*,

Katalog, jako dokument zdecydowanie bardziej dopracowany i wartościowy merytorycznie, mógł być ułożony według określonego porządku: alfabetycznego, cech formalnych lub rzeczowego, a czasem stosowano je uzupełniająco. W inwentarzach precyzja opisu poszczególnych dokumentów nie miała tak istotnego znaczenia, zasadniczym celem bowiem nie była użyteczność spisu, a jedynie pokazanie wartości majątkowej zbioru dla celów administracyjnych. W wielu przypadkach odwoływano się do wcześniej wykonanych spisów, a niekiedy tylko informowano o liczbie ksiąg w klasztorze czy jakichś ważnych wydarzeniach, które miały wpływ na stan tego zbioru. Wizytator powinien przy tym nie tylko przeanalizować udostępnione dane, ale także odnieść się do zaleceń z poprzedniej wizytacji i sformułować nowe ustalenia powizytacyjne, np. dotyczące oprawy czy miejsca przechowywania ksiąg, aktualizacji księgozbioru czy jego uzupełnienia i opracowania⁶.

Dla analizy organizacji kościelnej najważniejsze są oczywiście akta wizytacji poszczególnych placówek, przeprowadzane przez władzę diecezjalną lub zwierzchnictwo zakonne⁷. Dokumentują działalność klasztorów zakonu w długiej perspektywie chronologicznej i bardzo zróżnicowanym zakresie. Wskazują na zarządzenia władz kościelnych odnośnie do poszczególnych placówek, przynoszą rozliczne wiadomości

[w:] *Pro bibliothecarium et bibliothecariorum bono. Księga jubileuszowa z okazji 70. Urodzin Profesor Marii Piłtyczak-Majerowicz*, red. J. Czyrek, B. Górna, Wrocław 2016, s. 215–226; I. Pietrkiewicz, *Źródła do dziejów księgozbioru dominikanów jarosławskich*, [w:] *Bazylika Matki Boskiej Bolesnej w Jarosławiu. Ludzie, dzieje, sztuka*, red. M. Miławicki, R. Nestorow, Kraków 2016, s. 167–181.

6 O źródłowym znaczeniu akt wizytacyjnych pisał m.in. S. Litak w: tenże, *Akta wizytacyjne parafii z XVI–XVIII wieku jako źródło historyczne*, „Zeszyty Naukowe KUL” 1962, nr 3 (19), s. 41–58; tenże, *W sprawie publikowania i rejestracji akt wizytacji kościołów i parafii*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1967, t. 14, s. 133–149; J. Krochmal, *Wizytacje kościelne w zasobie archiwów państwowych*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2012, t. 97, s. 95–98; M. Dębowska, *Akta wizytacyjne w strukturze zasobów historycznych archiwów diecezjalnych w Polsce*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2012, t. 97, s. 65–71; W. Rosowski, *Akta wizytacyjne Diecezji Kamienieckiej i Łucko-Żytomierskiej (koniec XVIII – początek XX wieku) w zasobach archiwów na Ukrainie*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2012, t. 97, s. 333–359; T. Moskal, *Stan i perspektywy publikacji kościelnych akt wizytacyjnych z okresu staropolskiego*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2012, t. 98, s. 461–467. Zob. też analizy źródłowe ukierunkowane na zagadnienia związane z funkcjonowaniem klasztorów czy bibliotek zakonnych, np. A.Л. Зінченко, *Акти візитації монастирів і костелів 18–19 ст. як історичне джерело*, „Подільська старовина” 1993, s. 205–213; M. Miławicki, *Biblioteki w protokołach wizytacyjnych klasztorów dominikańskich diecezji kamienieckiej z 1824 roku*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Perinentia” 2013, z. 11, s. 124–143.

7 A. Szot, *Źródła do dziejów Kościoła Katolickiego w archiwach wileńskich*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2008, t. 89, s. 73–83; J. Maroszek, W.F. Wilczewski, *Archiwa kapituły i kurii diecezjalnej wileńskiej, dzieje i współczesne miejsca przechowywania w zbiorach litewskich i polskich*, „Białostoczczyzna” 1998, nr 13/4 (52), s. 3–9. Zob. też S. Librowski, *Źródła do wewnętrznych dziejów Kościoła w Polsce w rękopiśmiennych zbiorach kościelnych*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1963, t. 7, s. 77–94; *Archiwa Kościoła katolickiego w Polsce. Informator*, wyd. M. Dębowska, Kielce 2002.

historyczne dotyczące regionu, lokalnych kontaktów konwentów czy działań podejmowanych przez przełożonych odpowiedzialnych za ich organizację.

Spośród wizytacji biskupich o szczególnym merytorycznym znaczeniu, oprócz dokumentów z połowy XVII w.⁸, warto wyróżnić kolekcje akt pochodzące z lat: 1796, 1804, 1816, 1818, 1820, 1830⁹, które to przetrwały do dzisiaj w zwartych zbiorach i są obecnie najbardziej kompletne. Wizytacje zarządzane przez biskupów nabrały szczególnego znaczenia w związku z postanowieniami trydenckimi, które kładąc nacisk na podniesienie jakości pracy duszpasterskiej, nałożyły na władze kościelne obowiązek ściślejszej kontroli funkcjonowania diecezji¹⁰. Uzupełniają je raporty wizytacyjne przygotowywane dla władz prowincjalnych poszczególnych zakonów. Opisy te powstawały cyklicznie, zgodnie z wewnętrznymi przepisami zakonnymi, a ich dokumentacja, stosownie do zarządzeń władz, mogła dotyczyć określonego zbioru placówek lub pojedynczych konwentów¹¹.

8 Vilniaus universiteto biblioteka [dalej VUB], rkps F57-Б53-40, Index in libru[m] Visitationis p[er][...] Gasparu[m] Zaliwski Canonicu[m] Vilm[ensem] sub [...] Abrahamo Woyna Episcopo Vilm[ensi] [...], 1633, 1641, 1645; VUB, rkps F57-Б53-41, Acta Vistationis in Tribus decanatus scilicet in Rozanensi, Volkoviscensi, Stonimensi, Ecclesiarum Dioecesis Vilmensis [...] ex mandatu [...] Alexandri in Macieiov Sapieha [...] per Alexandrum Kotwicz Scholasticum Praelatum Vilm[en]si [...] [...], 1668; VUB, rkps F57-Б53-42, Acta Vistationis Ecclesiar[um] Dioec[esis] Vilm[en]sis sub [...] Georgio Tyszkiewicz [...] per [...] Simone[m] Adalbertum Młyniecki Officiale[m] et Visitatorem [...], 1653 et 1654.

9 W zbiorach Lietuvos valstybinis istorijos archyvas [dalej LVIA] zachowało się kilka zwartych tomów wizytacji klasztorów z różnych lat, np. w fond. 694, op. 1 [4014, 4020, 3670, 3675, 3775]; uzupełniają je zbiory VUB i Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskią biblioteka [dalej LMAVB]; в Национальный исторический архив Беларуси [dalej NIABM], fond 1781 [Могилевская Римско-Католическая Духовная Консистерия]; в Российский государственный исторический архив [dalej RGIA], fond 821 [Департамент духовных дел иностранных исповеданий МВД] i fond 822 [Римско-Католическая Духовная Коллегия МВД], op. 1, 12. Zob. też RGIA, rkps 822-1-2945 [Wizytacje diecezji wileńskiej, 1820], k. 1–481.

10 Zob. S. Litak, *Parafie Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, Lublin 2004, s. 28–35.

11 Przechowywane są w wielu polskich archiwach zakonnych, jak np. długo uznawane za zaginione wizytacje konwentów kanoników regularnych laterańskich, zob. Archiwum Prowincji Polskiej Kanoników Regularnych Laterańskich w Krakowie [dalej ABC], rkps [b. sygn.], [M. Włoszkiewicz, Visitationes 1692–1697], ale również np. Biblioteka Jagiellońska [dalej BJ], rkps 6241 III, Acta Provinciae Litvanae Ord[ini]s Canon[icorum] Regular[ium] S. Mariae Demetri de Vrbe de Poenit[entia] B[eatorum] Martyrum [...] per [...] Siluestrium Concessum Rodkiewicz Vicarium Ord[ini]s G[e]n[er]alem [...] 1694–1696; Biblioteka Książąt Czartoryskich w Krakowie [dalej BC], rkps 1979 IV/3, Xiega wizyt generalnych wszystkich probostw zgromadzenia X.X. Kanoników Regularnych od Paenitentia, 1820; BJ, rkps 5886 III, Wizyta kościoła i całego funduszu XX. Bernardynów wileńskich Prowincji Litewskiej za rok 1820; BJ, rkps 5884 III, Wizyta kościoła i klasoru Księży Bernardynów w gubernialnym mieście Wilnie r. 1851 odbyta lub np. VUB, rkps F4-35398 (A-2114), Akt Wizyty Prowincyalskiej Karmelitów dawney Reguły Wileńskiego Klasztoru i Kościoła pod tytułem Wszystkich Świątych w Gubernij, Powiecie i parafij Wilenskiej S^o Kazimierza w R[ok]u 1819 Dnia M[iesia]ca odbytey.

Akta powizytacyjne klasztorów powstawały w kilku odpisach, stąd są dzisiaj przechowywane w różnych zbiorach archiwalnych i bibliotecznych. Nieliczne dokumenty powizytacyjne dotyczące diecezji wileńskiej zachowały się z XVII w.¹², a diecezji żmudzkiej z XVI w.¹³ Bardziej zwarte zbiory akt wizytacyjnych pochodzą dopiero z XVIII w.¹⁴, a zdecydowanie najbogatsze, pozwalające kompleksowo spojrzeć na dzieje zakonów w WKL, z pierwszej połowy XIX w.¹⁵

12 Szczegółowo problematykę wizytacji diecezji wileńskiej omawia Waldemar F. Wilczewski w: tenże, *Wizytacja diecezji wileńskiej z roku 1633 biskupa Abrahama Woyny*, [w:] *Mój Kościół w historię wpisany. Księga pamiątkowa dedykowana ks. prof. Tadeuszowi Krahelowi*, Białystok 2007, s. 431–444; tenże, *Najstarsze wizytacje diecezji wileńskiej – zasięg geograficzny*, [w:] *Навука святыни. Materiały międzynarodowej naukowej konferencji*, Mińsk 2009, s. 72–85; tenże, *Wizytacje generalne diecezji wileńskiej w XVII–XVIII w. Ewolucja problematyki*, „Soter” 2010, z. 35 (63), s. 99–109; tenże, *Wizytacja diecezji wileńskiej przeprowadzona przez biskupa Mikołaja Słupskiego. Czas trwania i zasięg*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1999, t. 72, s. 473–487; tenże, *Jeszcze o wizytacji biskupa Mikołaja Słupskiego*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2000, t. 74, s. 481–487. Jan Kurczewski, badacz diecezji, dysponował jeszcze aktami pierwszej wizytacji diecezji z 1522 r. Zob. J. Maroszek, W.F. Wilczewski, *Archiwa kapituły i kurii diecezjalnej wileńskiej, dzieje i współczesne miejsca przechowywania w zbiorach litewskich i polskich*, „Białostoczczyzna” 1998, z. 8, s. 3.

13 *Žemaičių vyskupijos vizitacijos (1579)*, wyd. L. Jovaiša, Vilnius 1998; *Žemaičių vyskupijos vizitacijų aktai (1611–1651 m.)*, wyd. L. Jovaiša, Vilnius 2011; *Žemaičių vyskupo Kazimiero Paco 1675–1677 m. sudaryti vizitacijų aktai*, wyd. M. Paknys, Vilnius 2011.

14 Do analizy stanu diecezji z ziem WKL szczególnie ważne są akta wizytacji generalnych, np. *Akta visitationis generalis dioecesis Livoniae et Curlandiae seu Piltinensis anno 1761 peractae*, wyd. S. Litak, Toruń 1998. Dla diecezji wileńskiej ważnymi źródłami są dane roczne dziekanów z lat 1781–1790, por. ostatnio wydane m.in. *Ukmergės dekanato vizitacija 1784 m.*, wyd. S. Jegelevičius, Vilnius 2009; *Pabaisko dekanato vizitacija 1782–1784 m.*, wyd. A. Baliulis, Vilnius 2010. Liczne materiały powizytacyjne znalazły się także w edycji V. Drėma: tenże, *Vilniaus Bažnyčios. Iš Vlodo Drėmos archyvu*, Vilnius 2007. Istotne znaczenie mają także opisy poszczególnych parafii, także tych prowadzonych przez zakony, zob. J. Maroszek, *Opisy parafii diecezji wileńskiej z 1784 r. jako źródło do poznania krajobrazu kulturowego współczesnej Białorusi i Litwy*, [w:] *Problemy nacional'nogo soznaniâ pol'skogo naseleniâ na Belarusi. Materiały II Międzynarodowej naukowej konferencji, Obščestvennoe Obedinenie Souz Polakov na Belarusi*, Grodno 2004, s. 91–102, a także K. Jodczyk, *Wizytacja generalna z 1782–1783 roku i opisy parafii z 1784 roku – jako źródła do badań nad osadnictwem na terenie dekanatu brąsławskiego diecezji wileńskiej*, „Studia Podlaskie” 2012, t. 20, s. 129–153.

15 *Dzieje chrześcijaństwa na Litwie*, red. V. Ališauskas, Warszawa 2014, s. 69. O działalności biskupów diecezji litewskich szerzej w pracach syntetycznych poświęconych poszczególnym biskupstwom i słownikowych zestawieniach biograficznych, np. zob. P. Nitecki, *Biskupi Kościoła w Polsce. Słownik biograficzny*, Warszawa 1992, opracowaniach poświęconych rządcom poszczególnych diecezji, zob. W. Przyłgowski, *Żywoty biskupów wileńskich*, t. 1–3, Petersburg 1860; K.R. Prokop, *Pasterze i rządcy diecezji mińskiej, pińskiej i drohiczyńskiej*, Drohiczyń 2006 oraz monografiach poświęconych poszczególnym biskupom, zob. T. Kasabuła, *Ignacy Massalski, biskup wileński*, Lublin 1998; E. Raila, *Ignotus Ignotas. Vilniaus vyskupas Ignotas jokūbas Masalskis*, Vilnius 2010; Z. Ivinskis, *Merkelis Giedraitis arba Lietua dzieju amžių sąvartojė*, [w:] *Rinkiniai raštai*, Rome 1987, s. 313–391.

Zakon Kanoników Regularnych od Pokuty (białych augustianów) został powołany we Włoszech w XIII w., na ziemię polskie jeszcze w tym samym wieku sprowadził ich Bolesław Wstydlivy¹⁶, a od XV w. działali tylko na ziemiach polsko-litewskich. Obecność kanoników w WKL zainicjowały fundacje podjęte przez Władysława Jagiełłę w Bystrzycy i Miednikach, kolejne wspierali biskupi wileńscy. Zakonnicy, powszechnie w Polsce nazywani markami, na Litwie byli znani jako biali augustianie, co podkreślało ich korzenie – oparcie na regule św. Augustyna, początkowe związki z ruchem krucjatowym czy oddanie pracy duszpasterskiej¹⁷. Stąd predestynowany do duszpasterstwa parafialnego oraz działalności misyjnej zakon odegrał ważką rolę w początkowym okresie chrystianizacji Litwy¹⁸. Zgodnie z XVII-wiecznymi konstytucjami został założony „specialiter ad parochias, et animarum salutem ab initio noscatur” i takie właśnie funkcje realizował w WKL. Należy podkreślić, że zakonnicy obsługiwali nie tylko własne parafie (prawie 76% zakonników z grupy tzw. kanoników

16 *Ordo Canonicorum Regularium Mendicantium S. Mariae de Metro de Poenitentia Sanctorum Martyrum*. Dzieje fundacji kanoników zarówno w Koronie, jak i na ziemiach WKL omówili A. Bruździński oraz T.M. Trajdos. Zob. A. Bruździński, *Kanonicy regularni od pokuty na ziemiach polskich*, Kraków 2003; tenże, *Najstarsze fundacje dla kanoników regularnych od pokuty w diecezji wileńskiej*, „Nasza Przeszłość” 2013, t. 119, s. 21–66; tenże, *Odnowa i wytrwałość. Kanonicy regularni od pokuty w Miednikach od połowy XVI do schyłku XVII wieku*, [w:] *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI–XVIII wieku)*, red. S. Górczyński, M. Nagielski, Warszawa 2014, s. 425–434; T.M. Trajdos, *Kanonicy regularni od pokuty w Miednikach w ostatnim stuleciu Rzeczypospolitej (1695–1795)*, „Nasza Przeszłość” 2017, t. 127, s. 21–52; B. Bodnar, *Nieznane źródła do dziejów zakonu kanoników regularnych od pokuty – wykaz przełożonych generalnych oraz prepozytów-infułatów klasztoru w Widzieniskach – edycja źródłowa*, „Nasza Przeszłość” 2019, t. 132, s. 79–94.

17 *Constitutiones Fratrum Canonicorum Regularium S. Mariae Demetri de Urbe de Paenitentia Beatorum Martyrum sub regula Sancti Augustini militantium*, Cracoviae 1731, k. B3v.

18 W historiografii polskiej jest ściśle powiązany z postacią Michała Giedroycia (1425–1485), pochodzącego ze znanego rodu kniaziów litewskich. Wstąpił do klasztoru w Bystrzycy. Zob. A. Dyl, *Michał Giedroyc*, [w:] *Polscy święci*, red. J.R. Bar, t. 2, Warszawa 1983, s. 69–70; A. Bruździński, *Michał Giedroyc, zwany błogosławionym, na tle duchowości Zakonu Kanoników Regularnych od Pokuty*, [w:] *Felix saeculum Cracoviae – krakowscy święci XV wieku*, red. K. Panuś, K.R. Prokop, Kraków 1998, s. 257–273; D. Baronas, *Pal. Mykolo Giedraičio gyvenimas ir jo kultas Lietuvoje (XVI–XIX a.pr.)*, [w:] *Šventieji vyrai, Šventosios moterys. Šventųjų gerbimas LDK XV–XVII a.*, ed. M. Paknys, Vilnius 2005, s. 229–315; A. Sielepin, *Wiara źródłem inspiracji i odwagi w życiu Michała Giedroycia zwanego błogosławionym (1425–1485)*, [w:] *Chrzest, Przy mierze, Konsekracja*, red. A. Sielepin, K. Wójtowicz, Kraków 2016, s. 14–25; A. Sielepin, *Michael Giedroyc (1420?–1485) A Christian of Timeless Spirituality. Before His Beatification*, „Soter” 2018, t. 65, s. 21–40; *Beatificationis et canonizationis Servi Dei Michaelis Giedroyc laici professi ordinis sancti Augustini beati nuncupati (ca 1420–1485). Positio super vita, virtutibus et fama sanctitatis necnon cultu ab immemorabili tempore preastito*, Roma 2017. Zob. także I. Arundinensis, *Vita Beati Michaelis Ordinis S. Mariae de Metro de Poenitentia Beatorum Martyrum Conuentualis S. Marci Crac. Opera et sumptu V. P. Fratris Christophori Przevorscen[sis] in lucem emissa*, Cracoviae 1605; Jan z Trzciany, *Zywot błogosławionego Michała Gedrocia xiążęcia litewskiego zakonnika S. Rządu kanonikow BB[eatorum] Martyrum de Pœnitentia*, Kraków 1615.

regularnych zajmowało się *curae animarum*), ale byli też wikariuszami, kuratorami lub administratorami w innych placówkach.

Do najstarszych fundacji z czasem dołączyło kilka nowych prepozytur, które powstały dzięki fundacjom szlacheckim. W 1501 r. Jerzy Woyzgałowicz (Wizgiełło) ufundował im klasztor w Twerczu (fundacją odnowił w 1622 r. Piotr Pac), w 1612 r. Marcin Marceli Giedroyć uposażył klasztor w Widzieniszkach, a jego syn Maurycy w 1620 r. – dom w Poniemuniu. Oprócz wymienionych kanonicy posiadali jeszcze klasztory i rezydencje w: Smołowach (1600 r.), Michaliskach (1622 r.), Miorach (1641 r.), Wilnie (1644 r.), Skiemianach (1677 r.), Jużyntach (1695 r.), Kurklach (1700 r.), Sołokach (1718 r.), Popielu (1764 r.), Kwietkach (1770 r.), Glinciszkach (1775 r.) i Suwejniskach (1782 r.), czasowo opiekowali się także pojezuickim kościołem św. Kazimierza w Wilnie. Już u schyłku XVII w. powołano osobną prowincję litewską, obejmującą miejscowe konwenty, aby ułatwić komunikację i organizację pracy zakonników¹⁹. Wzmocnienie liczby klasztorów zakonu na ziemiach litewskich wskazuje na stopniowy wzrost jego związków z życiem lokalnych społeczności. Kanonicy Regularni od Pokuty (biali augustianie) byli bowiem typowym przykładem zakonu miejskiego, zdecydowana większość ich klasztorów znajdowała się w miastach i miasteczkach diecezji wileńskiej²⁰. Ogółem w 1772 r. w województwie wileńskim i diecezji wileńskiej prowadzili aż 14 placówek różnej wielkości²¹.

Grupę archiwaliów pozwalającą na analizę funkcjonowania tekstu i książki w klasztorach białych augustianów czy pozostałości ich dawnych księgozbiorów z ziem WKL odnajdujemy dziś nie tylko w zróżnicowanych instytucjach kościelnych (diecezjalnych, seminaryjnych, parafialnych, zakonnych²²) i państwowych w kilku krajach²³. Najistotniejsze i najliczniejsze źródła, pozwalające spojrzeć całościowo

19 S. Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku*, Lublin 1996, s. 517; A. Bruździński, *Kanonicy regularni od pokuty...*, s. 36–37, 166.

20 S. Litak, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej...*, s. 103.

21 Przetrwali na Litwie praktycznie do lat 30. XIX w., jedynie klasztor wileński istniał do 1845 r. jako dom dla zakonników z ośrodków zniesionych po powstaniu listopadowym – zob. P.P. Gach, *Kasaty zakonów...*, s. 158. Równolegle w Koronie istniały zaledwie 4 klasztory zakonu (prowincja polska) – zob. S. Litak, *Atlas Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVII w.*, Lublin 2006, s. 413.

22 M. Zahajkiewicz, *Zagadnienie gromadzenia dokumentacji źródłowej do badań nad dziejami Kościoła łacińskiego na wschodnich ziemiach kresowych dawnej Polski*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 1992, t. 61, s. 145–165. Zob. też: M. Maciejewska-Jagiełło, *Archiwalne źródła klasztorne do badań szkolnictwa żeńskiego w XIX wieku na ziemiach polskich*, „Przegląd Tomistyczny” 1986, t. 2, s. 317–330; D. Olszewski, *Archiwalia diecezjalne jako podstawa źródłowa do badań religijności społeczeństwa polskiego w XIX wieku*, „Przegląd Tomistyczny” 1986, t. 2, s. 263–273.

23 Losy zbiorów pozakonnych z ziem WKL są nierozzerwalnie związane z dziejami miejscowych księżnic, a zwłaszcza wileńskiej Biblioteki Uniwersyteckiej czy Biblioteki Wróblewskich, co ilustrują liczne prace badaczy polskich i litewskich. Zob. E. Chwalewik, *Zbiory polskie*, t. 2, Wilno 1927, s. 475–483; M. Brensztejn, *Biblioteka Uniwersytecka w Wilnie od r. 1832*, Wilno 1925; M. Lukšienė, *Bibliotekos Lietuvoje XIX a. pirmoje pusėje*, [w:] *Bibliotekininkystės ir bibliografijos klausimai*, t. 5, Vilnius 1966, s. 109–138; H. Ilgiewicz, *Wileńskie towarzystwa*

na wszystkie konwenty zakonu działające na tych ziemiach, znajdują się przede wszystkim w zbiorach litewskich, a zwłaszcza w: Lietuvos valstybinis istorijos archyvas, Vilniaus universiteto biblioteka i Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka. Jednak uzupełniają je wartościowe archiwalia zachowane w zbiorach polskich, białoruskich czy rosyjskich. Rozproszenie i wtórny podział tych dokumentów ilustruje typowy los mienia katolickiego duchowieństwa zakonnego z terenów WKL, które było przejmowane zarówno przez Kościoły prawosławny, rzymskokatolicki, jak i różne instytucje państwowe²⁴.

Jak wspomniano, protokoły wizytacyjne omawiające domy zakonu w WKL prezentują dokumenty zarówno powstałe na zlecenie władz diecezji, jak i spisane dla władz zakonnych. Specyficzna sytuacja w tym obiegu dokumentowym w przypadku białych augustianów wynika z innych niż zazwyczaj relacji tego zakonu z władzą biskupią. Wiązało się to z opinią biskupa wileńskiego Konstantego Kazimierza Brzostowskiego (†1722), który w 1697 r. w relacji dla Stolicy Apostolskiej krytycznie ocenił poziom dyscypliny i sposób życia wspólnoty. Wówczas Święta Kongregacja ds. Biskupów i Zakonników zaleciła podporządkowanie białych augustianów prymasowi Polski, arcybiskupowi gnieźnieńskiemu, Michałowi Radziejowskiemu (†1705)²⁵, który w tej sytuacji *de facto* dysponował władzą generała (prepozyta generalnego) zakonu w Polsce i WKL w latach 1692–1698. Obowiązki w tym zakresie przejął Brzostowski, po nim z kolei w latach 1722–1732 biskup krakowski Konstanty Felicjan Szaniawski (†1732), a w latach 1732–1762 biskup wileński Michał Zienkowicz (†1762), a następnie Ignacy Massalski (†1794). Okazuje się zatem, że najwyższy urząd w zakonie sprawowali biskupi ordynariusze, najdłużej biskupi wileńscy ze względu na liczebność jego placówek w WKL²⁶. Powodowało to brak samodzielności zakonu i uzależnienie białych augustianów od władzy diecezjalnej²⁷. W praktyce

i instytucje naukowe w XIX wieku, Toruń 2005; *Alma Mater Vilnensis. Vilniaus universiteto istorijos bruožai*, red. A. Bumblauskas et al., Vilnius 2012.

24 B. Ussas, *Z dziejów grabieży i niszczenia grabieży i niszczenia polskiego mienia kościelnego przez Rosjan w świetle świadectw rosyjskich (1655–1925)*, „Przegląd Powszechny” 1936, t. 53 (210), nr 5, s. 186–187; E. Chwalewik, *Zbiory polskie*, t. 1, Wilno 1926, s. 303, 306; t. 2, Wilno 1927, s. 477, 482–483; P.P. Gach, *Mienie polskich zakonów i jego losy w XIX wieku*, Rzym 1979, s. 51; M. Piđłypczak-Majerowicz, *Biblioteki i bibliotekarstwo zakonne na wschodnich ziemiach Rzeczypospolitej w XVII–XVIII wieku*, Wrocław 1996, s. 115; A. Pacevičius, *Vienuolynų bibliotekos Lietuvoje 1795–1864 m. Dingęs knygos pasaulis*, Vilnius 2005, s. 82–84; I. Pietrzkiwicz, *Activities of committees tasked with division of post-monastery libraries in the north-western governorate of the former Grand Duchy of Lithuania after the November Uprising*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia ad Bibliothecarum Scientiam Pertinentia” 2019, z. 17, s. 3–21.

25 A. Bruzdziński, *Kanonicy regularni od pokuty...*, s. 159–160; D. Baronas, L. Jovaiša, M. Paknys, E. Raila, A. Streikus, *Christianity in Lithuania*, Vilnius 2002, s. 96; T.M. Trajdos, *Kanonicy regularni od pokuty w Miednikach w ostatnim stuleciu Rzeczypospolitej...*, s. 22.

26 Wywołało to problemy z zakonnikami z czterech konwentów w Koronie, którzy bojkotowali kapituły zakonne w Wilnie.

27 Kapituły zakonne odbywały się w wileńskim pałacu biskupim, a inaugurowało je zaproszenie biskupa do przejścia władzy na kolejną kadencję. Co więcej oddawano mu w zarząd nie tylko konwenty z ziem WKL, ale również 4, które istniały w diecezji krakowskiej. Zob.

rządy sprawowali mianowani delegaci, np. Stanisław Bohusz Siestrzeńcewicz, Antoni Bielski Bukaty czy Piotr Toczyłowski, który po śmierci Massalskiego został wybrany jednogłośnie na kolejnego generała zakonu²⁸.

W wizytacjach zarządzanych przez biskupów widoczna jest troska o wzmocnienie struktur zakonu, zażegnanie wewnętrznych konfliktów pomiędzy prowincjami polską i litewską²⁹ oraz zachowanie podstawowych dla duchowości grupy zasad z *Reguły św. Augustyna* oraz *Konstytucji* z 1608 r. Na polecenie prymasa Michała Radziejewskiego „w latach 1694–1696 pełną wizytację prowincji litewskiej przeprowadził Sylwester Konces Rodkiewicz, wikariusz generalny zakonu i jego komisarz generalny”³⁰. Jej dokumenty: *Acta Provinciae Lituanae Ord[inis] Canon[icorum] Regulari[um] S. Mariae Demetri de Urbe de Poenit[entia] M[artyrum]...* są dziś dostępne w Bibliotece Jagiellońskiej³¹. Akta wizytacji Rodkiewicza to jeden z najstarszych i kompletnych przedstawień sytuacji w poszczególnych konwentach zakonu. Przygotowane przez wizytatora materiały pozwalają zorientować się, jakimi księgozbiorami dysponowały klasztory w Wilnie, Widzieniskach, Twerczu, Poniemuniu i Michaliszkach³². Na zlecenie biskupa Massalskiego zwizytowano też klasztory w 1766 r. (zachował się akt wizytacji Widzieniszek)³³. Kolejne akty wizytacyjne litewskich białych augustianów powstawały głównie w latach: 1818–1820 i 1830. Są to dokumenty stosunkowo późne i powiązane z nową sytuacją Kościoła w zaborze rosyjskim. Najczęściej wykonywano je już nie jako osobne oceny stanu placówek zakonu w WKL, ale w ramach systematycznych wizytacji diecezji w poszczególnych powiatach. Rejestracje te podporządkowane będą z czasem naciskom administracji rosyjskiej, która przygotowywała się do szeroko zakrojonej akcji kasat zakonów i przejęcia ich mienia³⁴.

T.M. Trajdos, *Kanonicy regularni od pokuty w Miednikach w ostatnim stuleciu Rzeczypospolitej...*, s. 22, 35–36.

28 Tamże, s. 37.

29 Wieloletnie ścisłe relacje z biskupami wileńskimi były źle odbierane przez zakonników prowincji polskiej.

30 Studiował na Akademii Krakowskiej, w 1682 r. zdobył bakalaureat sztuk, w 1686 r. magisterium filozofii. Podprzeor w klasztorze św. Marka, a następnie do 1686 r. przeorem w Bogorii, w 1692 r. w Pilicy, a do 1695 r. w Trzcianie. Definitor generalny w latach: 1688, 1691, 1692, 1713. Zob. T.M. Trajdos, *Kanonicy regularni od pokuty w Miednikach w ostatnim stuleciu Rzeczypospolitej...*, s. 23.

31 BJ, rkps 6241 III...

32 Tamże, s. 7–8; Wilno, s. 37–37v; Michaliszki, s. 46–61v; Twercz, s. 83–85; Widzieniszki.

33 LVIA, rkps 694-1-3381, *Actus G[e]n[e]r[al]is Visitationis Ecclesiae Praepositurae et Communitatis Videniscensis Fratrum canonicorum Regularium B[eato]rum Martyrum de Poenitentia sub Regula S. Augusti Viventium de Expresso mandato [...] Ignatij de Suppremis Ducibus Roxolanis Massalski Episcopi Vilnen[sis] Generalis Ejusdem Ordinis [...] per Instrumentum dato atq[uae] p[er] me Antonium Bielski Bukaty Cancellarium Cathedralium et Dioecesis Vilnen[sis] Innotescensalibus ad ejusdem Ecclesiae affixione executis Anno D[omi]ni 1766 [...] M[ensi]s Julij Expeditus, k. 109–119v.*

34 I. Pietrzekiewicz, *Activities of committees tasked with division of post-monastery libraries in the north-western governorate...*, s. 3–21.

Jak wynika z zachowanych akt prowincji litewskiej z końca XVII w., funkcjonowanie klasztorów białych augustianów w WKL było skupione na wewnętrznej formacji (modlitwie i lekturze) oraz na obowiązkach liturgicznych i duszpasterskich. Choć zakon nie zajmował się szkolnictwem, a jego członkowie nie angażowali się w pracę naukową, to jednak określone teksty były niezbędne dla stabilnego funkcjonowania parafii czy prowadzenia zakonnego nowicjatu. Propagowano ponadto model pobożności, w którym w kontekście opracowania nauki o *communicatio sanctorum*, rozbudowano przejawy kultu świętych³⁵, szczególnie zaś królewicza św. Kazimierza, a także Michała Giedroycia, który był uznawany za patrona WKL, choć starania o jego beatyfikację początkowo nie przyniosły skutku³⁶.

Bardzo charakterystyczne jest zatem podporządkowanie księgozbiorów potrzebom praktycznym poszczególnych placówek. Pod względem liczbowym wyraźnie przeważała literatura homiletyczna, zwłaszcza autorów polskich, m.in. Franciszka Rychłowskiego, Adama Makowskiego, Antoniego Węgrzynowicza, Piotra Skargi, Jana Kazimierza Woysznarowicza, Wawrzyńca Rydzewskiego czy Jacka Liberiusza. Elementami warsztatu duszpasterskiego były także podręcznikowe edycje literatury teologicznej. Znajdziemy wśród nich dzieła tak znanych autorów jak: Martino Bonacina, Herman Busenbaum, Paul Layman, Pierre Collet, Paul Gabriel Antoine i Joseph Monscheyn. Biali augustianie korzystali ponadto ze znanych dzieł egzegetycznych autorów jezuickich, m.in. Diega de Baezy, polemicznych Roberta Bellarmina czy popularnych wydań katechizmów (*Catechismus Romanus*, a także *Katechizm* Dawida Pilichowskiego, biskupa wileńskiego).

W gromadzonych księgozbiorach przeważały edycje z XVII–XVIII w., niewiele wydań wcześniejszych czy tekstów rękopiśmiennych (poza aktami kościelnymi czy gospodarczymi). Największą liczbę stanowiły druki polskojęzyczne, wyjątkowo pojawiały się edycje łacińskie i greckie – dotyczyło to zwłaszcza słowników oraz klasycznej literatury retorycznej. Wielkość zbiorów była bardzo zróżnicowana, liczyły od kilkuset do zaledwie kilkunastu czy kilku ksiązek. Do najstarszych księgozbiorów

35 Świętym „przypadała rola orędowników, obrońców i pocieszycieli, zdolnych złagodzić gniew Boży oraz skutki oddziaływania materialnego zła” – M. Sawicki, *Zapomniany kult świętych felicianów męczenników w Wielkim Księstwie Litewskim w czasach saskich*, [w:] *Sic erat in fatis. Studia i szkice historyczne dedykowane Profesorowi Bogdanowi Rokowi*, t. 1, red. E. Kościak, R. Żerlik, P. Badyńska, F. Wolański, Toruń 2012, s. 339. Zob. I. Pietrzakiewicz, *Kultura książki w zakonach męskich Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 113–114.

36 Postać Giedroycia była jednak znana. Już w 1615 r. wydano poświęcone mu dzieła hagiograficzne, kolportowano wizerunki, zawsze podkreślając jego związki z Litwą i książęce pochodzenie – zob. Jan z Trzciany, dz. cyt.; S.J. Butkiewicz, *Ornamentum divinae crucis, rosa Giedroyciana in tumulo sacrorum b. Michaelis Gedroyc e sanguine ducum in Lithuania nati, Cracoviae in religione S. Augustini beatorum martyrum de poenitentia, mortvi, vitae sanctimonia et miraculoru[m] gloria celebrerrimi...*, Cracoviae [1682]; M.F. Błoński, *Atlas fractum Orbem Polonum sustentans, D. Michael Giedroyc, Ordinis S. Mariae Demetri, de urbe, fratrum de Poenitentia BB. Martyrum, sub regula D. Augustini militantium, Canonicus, Admiranda vitae sanctitate et miraculorum gloria clarus...*, Cracoviae 1713; J. Dembrowski, *Compendium swiętobliwego życia xiążęcia u swiata y u nieba b. Michała Giedroycia xiążęcia Wielkiego Xięstwa Litewskiego kanonika regularnego...*, Wilno 1741.

Kanoników Regularnych od Pokuty należała także biblioteka klasztoru w Widzieniskach³⁷. W 1776 r. liczyła 158 dzieł w 181 woluminach³⁸, a w 1820 r. 146 tomów, głównie z zakresu teologii moralnej i dogmatycznej oraz kaznodziejstwa³⁹. Największą bibliotekę gromadził klasztor w Wilnie. W 1778 r. obejmowała ona 122 woluminy, głównie kazania autorów polskich⁴⁰. W 1804 r. wzrosła do 234 egzemplarzy, które zaprezentowano w działowym katalogu zbioru⁴¹. Mimo przejścia ksiązek pojezuickich⁴² biblioteka z czasem zubożała i w roku 1820 zakonnicy korzystali już raczej z zasobów pobliskiego klasztoru misjonarzy⁴³. Skromniejszy księgozbiór posiadali

37 BJ, rkps 6241 III..., k. 7-8; LVIA, rkps 694-1-3381, k. 109-119v: Actus G[e]n[e]r[al]is Visitationis Ecclesiae Praepositurae et Communitatis Videniscensis..., k. 116v-117v: Visitatio Bibliothecae Librorum, k. 119v: Dattum Videniscis An[n]o D[omi]ni 1766 die 22 Julij Antonius Bukaty Cancell. Vilnen. Delegatus Visitator [...] Michael Kołyszko [...] Modestus Gładkowski Secretarius Visitationis Ordinis Canonicor[um] RR BB MM [...]; LVIA, rkps 694-1-4006, Akt wizyty kościołów dekanatu pobojskiego za 1796 r.; BC, rkps 1979, Wizyta generalna całego funduszu kościoła parafialnego widzieniskiego oraz jego filii i kaplicy Zgromadzenia XX. Kanoników Regularnych Błogosławionych Męczen[n]ików od Pokuty w diecezji i guberni wileńskiej w powiecie wileńskim w dekanacie poboyskim, skutkiem ukazu wileńskiego rzymsko-katolickiego konsystorza oddziału rządowego dnia 31go m[iesią]ca Julii 1820 R[ok] u danego sporządzona, s. 93.

38 LVIA, rkps 694-1-3381..., k. 116v-117.

39 BC, rkps 1979..., s. 93; LVIA, rkps 694-1-3670, Wizyty dekanatu wileńskiego, pobojskiego i oszmiańskiego 1820-1828, k. 722v.

40 BJ, rkps 6241 III..., k. 7-8; VUB, rkps F4-35807 (A-2471), k. 4-12: Inwentarz sporządzony R[ok]u 1778 d[nia] 17 8bra Konwentu Wileńskiego na Zarzeczcu [...] XX. Kanon[ików] Regularnych B[eatum] M[artyrum] od Pokuty, k. 9-10v: Registr Ksiąg naydujących się w Bibliotece Konwentu Wileńskiego [...] XX. Kanon[ików] Regularnych B[eatum] M[artyrum] od Pokuty, k. 12: Inventarium hoc a nobis confectum, cum [...] moderno Theophilo Narkiewicz [...] Dat in Con[ven]tu Vilnensi Zarzeczensi A[nn]o D[omi]ni 1778 d[ie] 20 8bris Ant. I. Sawinski [...] Visitor; VUB, rkps F4-A 2471, Inwentarz sporządzony r[ok]u 1778 die 17 8bra konwentu wileńskiego na Zarzeczcu Ichm[ościow] XX. Kanon[ików] regularnych BB. MM. od pokuty, k. 7v, 9-10v.

41 VUB, rkps F4-35806 (A 2470), Inwentarz klasztoru zarzeczcznego wileńskiego JJ. XX. Kanoników regularnych de poenitentia roku 1804 sporządzony, k. 32.

42 LMAVB, rkps F273-318, Inwentarz klasztoru i kościoła św. Kazimierza Parochialnego wileńskiego XX. Kanoników Regularnych [...] 1804, 1820, k. 13v, 19; rkps F273-318a, k. 2-19v: Inwentarz Klasztoru y Koscioła S[więt]o Kazimierskiego Parochialnego Wilenskiego XX. Kanonikow Regular[ny]ch B[eatorum] M[artyrum] de Poenitentia z opisaniem Całego Sprzetu Kościelnego tek też Zabudowaniem y Sprzętem Gospodarskim oraz Summ, Procentow y Funduszu ad Mentem Zaleceń Przeswien[eg]o Kollegium, Illustrissimi Loci Ordinarii w roku 1804 miesiąca 7bra 5 Dnia Sporządzony, k. 13v: Książki kościelne, k. 19-19v: Bibliotheka Xiąg przy Klasztorze Po Kazimierskim Wilenskim po Kassacie XX Jezuitów Zakonu Pozostałych, k. 19v: Takowy Inwentarz kościoła y Klasztoru Wilenskiego pod tytułem S^o Kazimierza czasu generalney Wizyty złożony po przeyrzeniu onego y zweryfikowaniu podpisu r[ok]u 1804 7bra d[nia] X. Franciszek Kiełpsz [?] Kan[onik] Wilen[ski] Wizytator. Toż: VUB, rkps F57-Ŧ 53-22, 19 k.

43 LMAVB, rkps F273-318..., k. 24, 30.

kanonicy w Twerczu⁴⁴, według danych z 1830 r. „W bibliotece funduszowej wielkiej rejestrem w wizycie roku 1820 zapisanej po szczególe znajduje się ksiąg sztuk 50”⁴⁵. Jeszcze mniej liczne zbiory zgromadził klasztor w Poniemuniu, w końcu XVII w. to zaledwie kilka⁴⁶, a w 1777 r. kilkadziesiąt ksiązek⁴⁷. Podobnie prezentowała się kolekcja klasztoru w Michaliskach⁴⁸, mimo że zakonnicy zorganizowali szkołę parafialną, nie wzbogacono biblioteki, która liczyła zaledwie kilkanaście ksiąg kościelnych⁴⁹. Niewielkie, służące celom praktycznym zbiory posiadali też zakonnicy w Sołokach⁵⁰, Kwietkach⁵¹ (w 1830 r. „ksiąg funduszowych rozmaitych autorów kaznodziejskich i teologicznych sztuk dwadzieścia jeden”⁵²), Miednikach⁵³ („Po spaleniu w roku 1812 żadnych ksiąg naukowych nie ma”⁵⁴) czy Kurklach⁵⁵.

44 BJ, rkps 6241 III..., k. 44–61v: Convent[us] Tvercensis.

45 LVIA, rkps F 694-1-3841, Wizyta kościoła parafialnego klasztoru twreckiego zgromadzenia XX. Kanoników [...] błogosławionych męczenników od pokuty [...] 1830, k. 12, 21v.

46 BJ, rkps 6241 III..., k. 62-77v: Conventus Ponemiensis.

47 LVIA, rkps 694-1-3469, Inventarium Ecclesiae Parochialis Poniemuniensis [...] 1777, k. 7v–8, 11v–12.

48 BJ, rkps 6241 III..., s. 37v–38; LVIA, rkps 694-1-3991, Akt wizyty generalnej dziekańskiej ekspediowany w Michaliskach roku 1783 in Martio, k. 9, 11v, 17.

49 LVIA, rkps 694-1-3821, Wizyta kościoła parafialnego rezydencji i klasztoru michaliskiego [...] 1830, k. 12v. Zob. też: BC, rkps 1979..., s. 12; LVIA, rkps 694-1-4005, Opisanie funduszu kościoła i plebanii michaliskiej [...] Kanoników regularnych błogosławionych M[ęczeńników] od Pokuty podczas wizyty WJX Towiańskiego dziekana swirskiego uczynione.

50 VUB, rkps F57-Ŕ53-1064, Roku 1766 Dnia 12 Junij zjechawszy na wizytę do Klasztoru sołockiego takowe opisanie sporządziliśmy, k. 1–4; VUB, rkps F57-Ŕ53-1065, k. 3v–5: Stan Kościoła i Probostwa Sołockiego, Zakonu Kanoników Regularnych od Pokuty, podczas wizyty na rozkaz JW^o Imc. Xdza Biskupa Wilen[skie]go [...] Hironima [!] Strzemień Stroynowskiego, w roku Tysiącnym Ośmsetnym dziesiątym dnia Dziewiętnastego Miesiąca Stycznia opisany, k. 5v–6v: Akt odprawioney wizyty kościoła y Probostwa sołockiego XX. Kanoników Regularnych od pokuty, przeze mnie Xdza wiktora Kwinty Plebana Dawgieliskiego w roku 1810 dnia 19 Miesiąca stycznia, stosownie do zalecenia Biskupa Dyecezyi Wilenkiej, y [...] Xdza Jeronima Strzemień Stroynowskiego pod dniem 12 Miesiąca Listopada r[oku] 1809 za n[ume]r[e]m 1195 wydanego w czasie takowej wizyty okazało się [...] datt. [...] w Sołoku Wiktor Prewysz Kwinta Pleban Dawgielski m[anu] p[ropria]; LVIA, rkps 694-1-3836, Wizyta Klasztoru i Kościoła Sołockiego Zgromadzenia Xięży Kanoników Regularnych [...] 1830, k. 6v 39; LVIA, rkps 694-1-3837, Wizyta klasztoru i kościoła Sołockiego zgromadzenia księży kanoników regularnych błogosławionych męczenników od pokuty w guberni wileńskiej, w powiecie i dekanacie brasławskim w miasteczku Sołoki [...] 1830, k. 3v, 6.

51 LVIA, rkps 694-1-4023, 694-1-4024, Wizyta całego funduszu Rezydencji Kwietkowskiej zgromadzenia Xięży kanoników Regularnych Błogosławionych Męczenników od pokuty.

52 LVIA, rkps 694-1-4106, Akt wizytacji kościoła kwietkowskiego [...] kanoników regularnych dekanatu abelskiego z 1830 r., k. 4v, 7.

53 LVIA, rkps 694-2-3992, Opisanie beneficium miednickiego J.J. XX. Augustaianow kanoników Regularnych według modeluszu przez [...] Ignacego Massalskiego 1783, k. 6–6v.

54 LVIA, rkps 694-1-3670..., s. 46.

55 LVIA, rkps 694-1-3809, Wizyta kościoła parafialnego kurklewskiego XX. Kanoników regularnych od pokuty [...] 1830, k. 6v.

Analiza księgozbiorów Kanoników Regularnych od Pokuty w WKL pozwala wskazać na pewne odrębności ich bibliotecznych kolekcji. Rozlokowanie geograficzne klasztorów zakonu w niewielkich ośrodkach miejskich podkreśla ich znaczenie jako lokalnych ośrodków kultury, których oddziaływanie na miejscową społeczność poprzez pracę duszpasterską, ale i opiekę edukacyjną musiało być znaczące⁵⁶. Równie istotna jest chronologia działania tych klasztorów – istniały one na ziemiach WKL od XV do XIX w., kiedy to zostały zamknięte jako ostatnie europejskie placówki zakonu.

Badania poświęcone kulturze książki w klasztorach białych augustianów bez wątpienia wymagają dalszych badań źródłowych⁵⁷, jednak dotychczasowe analizy pozwalają na wskazanie istotnej roli tych lokalnych ośrodków kultury w WKL. Ich konwenty mimo słabego udziału w miejscowym szkolnictwie zdecydowanie nie tylko oddziaływały na swoje najbliższe środowisko, ale też budowały wspólną pamięć zakonu, wiązały środowiska litewskie z Kościołem katolickim i Koroną. Starły się przy tym odgrywać rolę tak w sferze *sacrum*, jak i *profanum*⁵⁸, jak inne zakony, które przez wieki były stabilnym i trwałym elementem życia społecznego, religijnego oraz żywotnym czynnikiem przemian kulturowych⁵⁹.

Podejmowane badania wymagają kontynuacji i uzupełnienia, nadal zwraca się uwagę na konieczność publikowania źródeł do dziejów księgozbiorów historycznych, a zwłaszcza edycji odnajdywanych w zbiorach archiwalnych katalogów i inwentarzy bibliotecznych kolekcji indywidualnych oraz instytucjonalnych istniejących na ziemiach WKL. Analiza dorobku zakonów, także w sferze kultury i pracy intelektualnej, jest nadal zagadnieniem żywotnym, również w kontekście poszukiwań bibliologicznych⁶⁰.

56 I. Pietrzekiewicz, *Kultura książki w zakonach męskich Wielkiego Księstwa Litewskiego...*, s. 67–68.

57 M. Pidłypczak-Majerowicz, dz. cyt.; U. Paszkiewicz, *Catalogus catalogorum. Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej do 1939 roku. Spis scalony, poprawiony i uzupełniony*, t. 1–2, Warszawa 2015.

58 Kościół, cerkiew, zbór oraz instytucje administracji państwowej miały konstytutywne znaczenie jako punkt odniesienia dla określenia tożsamości jego mieszkańców, funkcjonowania różnorodnych tekstów, ich wytwarzania i użytkowania. Zob. J. Niedźwiedź, *Kultura literacka Wilna (1323–1655). Retoryczna organizacja miasta*, Kraków 2012, s. 69.

59 Szerokie spojrzenie na dorobek placówek zakonnych prezentowały m.in. prace: *Wkład pijarów do nauki i kultury w Polsce XVII–XIX wieku*, red. I. Stasiewicz-Jasiukowa, Warszawa 1993; *Wkład jezuitów do nauki i kultury w Rzeczypospolitej Obojga Narodów i pod zaborami*, red. I. Stasiewicz-Jasiukowa, Kraków–Warszawa 2004; L. Piechnik, *Seminaria diecezjalne w Polsce prowadzone przez jezuitów od XVI do XVIII wieku*, Kraków 2001; *Dominikanie w Lublinie. Studia z dziejów i kultury*, red. H. Gapski, Lublin 2006 oraz podsumowania o charakterze historiograficznym i bibliograficznym: *Dzieje dominikanów w Polsce XIII–XVIII wiek. Historiografia i warsztat badawczy historyka*, red. H. Gapski, J. Kłoczowski, J.A. Spież, Lublin 2006; *Podstawowa bibliografia do dziejów Towarzystwa Jezusowego w Polsce*, t. 1–2, oprac. L. Grzebień, Kraków 2009.

60 W ostatnich latach pojawiło się kilka syntetycznych prac dotyczących zakonów, prócz cytowanych wyżej edycji Instytutu Geografii Historycznej KUL czy Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej, np. J. Flaga, *Formacja i kształcenie duchowieństwa zakonnego w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, Lublin 1998; tenże, *Działalność duszpasterska zakonów*

Obecnie badania takie zyskują szerszą perspektywę poznawczą i stają się interesującym polem badawczym, zwłaszcza dla reprezentantów bibliologii historycznej⁶¹.

Bibliografia

- Bruździński A., *Kanonicy regularni od pokuty na ziemiach polskich*, Kraków 2003.
- Juda M., *Akta wizytacyjne jako źródło do dziejów księgozbiorów historycznych. Na przykładzie akt dekanatu chełmskiego z XVIII i początku XIX wieku*, „Z badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi” 2016, t. 10, s. 107–118.
- Pietrzekiewicz I., *Kultura książki w zakonach męskich Wielkiego Księstwa Litewskiego XV–XVIII wieku*, Kraków 2019.
- Pietrzekiewicz I., *Metodologiczne problemy badań historycznych księgozbiorów zakonnych w Wielkim Księstwie Litewskim*, [w:] *Bibliologia. Problemy badawcze nauk humanistycznych*, red. D. Kuźmina, Warszawa 2007, s. 120–130.
- Szot A., *Źródła do dziejów Kościoła Katolickiego w archiwach wileńskich*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” 2008, t. 89, s. 73–83.
- Trajdos T.M., *Kanonicy regularni od pokuty w Miednikach w ostatnim stuleciu Rzeczypospolitej (1695–1795)*, „Nasza Przeszość” 2017, t. 127, s. 21–52.
- Trajdos T.M., *Najstarsze fundacje dla kanoników regularnych od pokuty w diecezji wileńskiej*, „Nasza Przeszość” 2013, t. 119, s. 21–66.
- Trajdos T.M., *Odnowa i wytrwałość. Kanonicy regularni od pokuty w Miednikach od połowy XVI do schyłku XVII wieku*, [w:] *Studia z dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego (XVI–XVIII wieku)*, red. S. Górzyński, M. Nagielski, Warszawa 2014, s. 425–434.

Visitations as a source of the history of book culture in the orders of the Grand Duchy of Lithuania on the example of regular penance canons (white Augustinians)

Abstract

Historical research on book culture in religious orders uses a specific and vast body of sources. One of the most important sources are the so-called visitations commissioned and performed by diocesan authorities or superiors of a given community in individual church institutions. The frequency of their preparation and the precision of the recorded data allow them to be treated as one of the basic sources for historical bibliology. The specificity of the formation of these archives in the Grand Duchy of Lithuania and their dispersion due to political changes demonstrate the distinctiveness and importance of these sources.

Keywords: Library science, historical source, Grand Duchy of Lithuania, Order of canons regular.

w drugiej połowie XVIII w. 1767–1772, Lublin 1986; tenże, *Bractwa religijne w Rzeczypospolitej w XVII i XVIII wieku*, Lublin 2004.

61 A. Pacevičius, dz. cyt.